

Döden i souvenirbutiken

Kvarlevor som kult och kurios

HELENA WANGEFELT STRÖM är doktorand i museologi vid institutionen för kultur- och medievetenskaper, och ingår i UGPS – Umeå Group for Premodern Studies, Umeå universitet. Forskar om kulturarvifiering av sakralitet, musealisering av religion och om förhållandet till det katolska under 1600-talet. Har tidigare i Kulturella Perspektiv publicerat artikeln "Kulturarv – ikon för en sekulariserad tid?" (2006), samt i Lychnos, "Heligt – Hotfullt – Historiskt: Kulturarvifieringen av det katolska i 1600-talets Sverige" (2011).

Museums are about death.
(P. D. James, *The Murder Room*)

Död, var är din seger? Död, var är din udd?
(1 Korintierbrevet 15:55)

hur hamnade Heliga Birgitta på museum och Katarina av Siena i souvenirbutiken? Döden spelar huvudrollen när kristna relikier produceras och hanteras, liksom när kulturarv skapas. Såväl relikier som kulturarv kan sägas vara dödens och dödandets restprodukter, men även dess mål, och båda har starka laddningar som återfödda till nytt liv och nya laddningar. I den här artikeln vill jag undersöka vad som händer i omladdningen när relikier förflyttas från den sakrala sfären till kulturarvssfären – och därifrån på förunderliga vägar vidare till storpolitik, turistnäring och en plats bland solfjädrar och vykort i souvenirbutiken.

I de teorier kring kulturarvsproduktion, eller "kulturarvifiering", som sedan några år växer fram i ett snabbt expanderande internationellt forskningsfält, är döden och dödandet centrala nyckelbegrepp. Den avsiktliga förflyttningen av något – ett föremål, en plats, en byggnad, en stad, en sång, en tradition, eller nästan vad som helst i vår omgivning – till kulturarvssfären liknas av flera forskare vid ett dödande, ett fragmenterande och ett dränerande på befintligt liv.¹ Här, liksom i den sakrala sfären, sker förvandlingar och omladdningar som är osynliga för ögat men innebär ett alldeles förändrat tillstånd enligt de troende eller, när det gäller kulturarv, de invigda. Bröd och vin förvandlas i mässan enligt de troende till Kristi kropp och blod, och ett bruksföremål som igår användes i det dagliga livet för dess egentliga

Italienskt relikskåp, 1300-tal, idag i kyrkan Santa Croce di Gerusalemme i Rom.

ändamål utses genom ett expertbeslut till museiföremål eller kulturarv. Det får därmed framleva återstoden av sin materiella tillvaro i perfekta luft- och ljusförhållanden, det hanteras med vita bomullshandskar och förses med förklarande berättelser – men, sannolikt, utan tillåtelse att förändras eller att någonsin mer brukas som förr.

Så fungerar kulturarvsskapandet: det hittillsvarande livet utsläcks, fragment skapas genom urskiljande från det ursprungliga sammanhanget och en överföring till kulturarvssfärens klimatsäkrade

tillvaro genomförs. Ett nytt liv har fötts – död och återuppståndelse.

Mark O'Neill menar att teorier kring döende och dödlighet är nödvändiga för att bättre förstå museernas natur och ursprung, och att museernas framväxt egentligen handlar om en respons på människors behov av att planera för sin egen död.² Etnologen Owe Ronström skriver i sin bok *Kulturarvspolitik*:

Alla slags bevarandesträvanden, allt historieberbruk, all slags revival, förutsätter och bygger på försvinnande och död. Att minnas är ett förspel till att glömma; för kulturarvsindustrin

är det inte minnet utan glömskan som är central, därför att det är av glömda och döda ting som kulturarv tillverkas. (...) Kulturarv och museer frammanar det levande därför att de förutsätter och bygger på det överblivna, det utsorterade och det döda.³

Kulturarvsproduktionen kan alltså framställas som ett av experter, politiska beslut och ekonomiska intressen motiverat och systematiserat dödande – men även som ett återfödande. Mot denna bakgrund är det särskilt intressant att titta lite närmare på relikhanteringen och dess roll i kulturarvssfärens historia.

RELIKER – DÖDENS BIPRODUKTER, ELLER EN NY PRODUKTKATEGORI?

Att spara relikker efter döda människor, ladda dem med en stor symbolisk betydelse och tillskriva dem särskilda krafter är inte något exklusivt för kristendomen, och att vörda de dödas gravar och kroppar genom att exempelvis uppföra ett altare vid en hjältes eller en älskad väns grav har rötter i antiken.⁴ De kristnas vördande och bruk av relikker började i Roms katakomber, där man samlades för bön och mässfirande vid de första kristna martyrernas gravar. Så småningom började man använda fragment av martyrernas kvarlevor vid invigningen av en ny kyrka eller som autenticitetsförstärkare och sammanlänkning till kristna på andra platser vid etablerandet av en ny församling, som en kontinuitet av firandet vid de första martyrernas gravar.⁵ Att mura in relikker i eller under altaret ingår än idag i den katolska kyrkans rit för altarinviigning.⁶ Reliker av Kristi kors och de första martyrerna spreds över den kristna världen från 300-talet och framåt, och kunde fungera som skyddande amuletter eller souvenirer från he-

liga platser.⁷ Under högmedeltiden hade relikhanteringen utökats till att omfatta ben och andra kvarlevor av helgon. Av praktiska skäl "ossifierades" kropparna efter personer som ansetts heliga direkt efter döden, genom att mjukdelarna avlägsnades och bara skelettet återstod. Detta skedde t.ex. med Heliga Birgittas kvarlevor inför färden från Rom till Sverige, påbörjad i december 1373 och avslutad med s.k. skrinläggning i Vadstena den 4 juli 1374.

Relikerna kom att spela en viktig roll för de troende som en materiell och andlig närvaro och legitimering, som minne av heliga personer och platser, och som en materiell länk till det gudomliga och hinsides. Den materiella aspekten blev allt viktigare under medeltiden, och de ofta konstfullt utförda skrin där relikken förvarades kom att förändras med synen på själva materien: det blev viktigt att med egna ögon kunna se själva relikken, t.ex. en benbit. Reliken var innesluten i sin himmelska dimension bakom ett tjockt lager av bergskristall, men ändå fullt synligt genom den transparenta stenen.⁸ Det blev även viktigt att verklighetstroget avbilda den aktuella kroppsdelens i ett konstfullt relikvarium. Avbildandet av kroppsdelar som arm-, huvud- och handrelikvarier följer tidsmässigt högmedeltidens ökande intresse för köttslighet som även tog sig uttryck i naturtrogna och detaljerade framställningar av den lidande Kristus på korset eller helgonens ofta plågsamma sätt att möta döden.

Reliker har genom historien även haft en stor ekonomisk och politisk betydelse som attraktion för att locka besökande pilgrimer till staden, eller som konsolidering av en biskops eller en furstes makt.⁹ Vördandet och samlandet av relikker ökade i betydelse och omfattning under hög-

medeltiden och renässansen, och högre-ståndsfamiljers och påvars reliksamlande kom i praktiken att bli en modell för det västerländska museisamlandet. Relikerna kunde samlas i kabinettskåp med många små fack, som exempelvis det här avbildade i kyrkan Santa Croce in Gerusalemme i Rom. Denna form utvecklades senare till barockens kuriosakabinett, som kunde innehålla dyrbara eller häpnadsväckande föremål i små lådor, och ibland – som i det Augsburgska konstskåpet i Uppsala universitets konstsamling – i sig representera ett mikrokosmos, en förminskad och kontrollerbar version av världen. Ibland, som i skåpet i Uppsala, ingick en andlig del i dessa skåp där relik kunde förvaras (i Uppsalaskåpet finns en bit av Kristi kors och en av korsets spikar) – men då inskriven i ett kurios- och museisammanhang.¹⁰

RELIKER PÅ MUSEUM

Om vi återvänder till Birgitta av Vadstena, vars skelett (förutom några bitar som man

fick behålla i Rom) alltså hade burits på mödosam väg i en tråkiga genom Europa, och på vägen enligt berättelser utfört många mirakler, var resan inte över när hennes ben väl kom till Sverige och Vadstena. Helgonrelik har spridits, och sprids än idag, över hela världen och med olika laddningar: som sakrala vittnesbörd, som kulturhistoria eller som kurios, och Birgitta är inget undantag. Förutom i Birgittaklostret i Rom och i klosterkyrkan i Vadstena kan man idag exempelvis finna henne som relik (en liten flisa av höftbenet) i Uppsala domkyrka dit relikens skänktes av Birgittasystrarna i slutet av 1980-talet, eller som museiföremål på Skoklosters slott några mil därifrån. I Skoklostersamlingen har Birgittarelikens inventarienummer 3315, är försedd med påvligt äkthetsintyg och benämns "relik" och "amulett". Dateringen anges till år 1840, sannolikt det år då relikens anskaffades, och kopplingen till Skokloster är att den dåvarande ägarfamiljen Brahe – visserligen felaktigt, men dock – hävdade att de var släkt med Heliga Birgitta.¹¹

Birgitta av Vadstena är inte ensam om

Relik av S:t Valentin i kyrkan S:ta Maria in Cosmedin i Rom.

att ha fått sina fysiska kvarlevor spridda, omladdade och uppvisade i de mest skilda sammanhang långt efter döden, och helgonreliker utgör även idag viktiga besöksmål såväl för troende pilgrimer som för kulturarvsturister. På 1680-talet gör Mårten Törnhielm sin bildningsresa eller peregrination i Europa, och beskriver utförligt hur han i Köln (som var och ännu är en berömd pilgrimsort tack vare relikerna efter Tre Konungar, de tre vise männen i Bibeln) blir välkomnad av en jesuit som förevisar ett stort antal reliker efter kända och mindre kända helgon som alla räknas upp i resedagboken.¹² I vår tid kan turister och troende i souvenirbutiker köpa mass-tillverkade medaljonger med några korn jord från den helige Franciskus grav, eller en pytteliten tygbit som snuddat vid något som i sin tur snuddat vid den heliga Katarina av Siena.

En enkel sökning på webhandelsplatsen eBay ger nära tvåtusenfemhundra träffar på reliker av olika slag som är till salu: tygbitar som nuddat ett helgon, ett helgons bandage, en benbit, en medaljong.¹³ I en webshop speciellt ägnad det i Italien och Latinamerika mycket populära helgonet S:ta Gemma Galgani, en italiensk kvinnlig mystiker som dog i tuberkulos i början av 1900-talet och helgonförklarades 1940, säljs relikamuletter i olika utförande innehållande reliker av S:ta Gemma "ex caps", dvs. träflisor från hennes begravningskista.¹⁴ Detta är exempel på det som i katolsk tradition kallas "andra gradens" eller "tredje gradens" reliker, där den fysiska kontakten med helgonet, dess tillhörigheter eller dess grav, eller med något som i sin tur haft fysisk kontakt med en sådan relik, genom denna kontakt får del av den kraft och de osynliga egenskaper som reliker har – en smittsam helighet, om man så vill.¹⁵ Att på

detta sätt tillskriva fysiska och i en eller annan mening döda objekt starka och smittsamma egenskaper är inte unikt för reliker, utan återfinns även i samband med andra starkt laddade föremål, inte minst i kulturarvssfären.

LAGER PÅ LAGER AV DÖD (OCH ETT HELGON I PLÅNBOKEN)

Jag har velat lyfta fram en av dödens bi-produkter, relikerna, och belysa den kedja av död och pånyttfödelse som förenar relikerna med kulturarvssfären. I båda fallen är döden från det gamla livet en förutsättning för den nya identiteten, även om det är fullt möjligt att ha flera identiteter samtidigt – exempelvis kan en relik på museum fortfarande betraktas som sakralt laddad av den troende (som då möjligen finner museimagasinet vara en mindre lämplig inramning för heliga föremål, men det är en annan fråga).¹⁶ Kulturarvifieringens förvandlande och förflyttande funktion kan alltså föra det redan en gång transformerade föremålet till en ny identitet med nytt sammanhang och nya berättelser. Måhända kan vi konstatera att såväl kulturarv som reliker även idag är ett högst levande bruk av döden.

Genom förflyttning, omladdning och kulturarvsproduktion är det alltså möjligt att finna mänskliga kvarlevor efter vad vissa menar är heliga personer i museimagasin och bland krimskramset i souvenirbutik. Själv har jag Katarina av Siena i plånboken – visserligen bara en tredje gradens relik, men dock en relik, inköpt i en souvenirshop nära hennes grav i Rom. Lika lite som det krävs ett personligt vittnesbörd om tro för att få köpa ett armband med helgonbilder eller ett strassglittrande krucifix på bijouteriavdelningen i en

svensk klädaaffär, finns det några regler för vad man ska tro för att få köpa med sig en relik i souvenirbutiken, och sannolikt varierar motiven bland köparna. För några är den sakrala dimensionen levande, och det döda helgonet laddat med stark andlig mening; för andra är den sakrala dimensionen död, och kvar är ett estetiskt, historiskt eller exotiskt fragment.

Om kulturarvifieringen, som sagts inledningsvis, kan liknas vid ett slags dödande, hur kan man då förstå musealisering av relikier: som lager på lager av död, eller som återfödelse på återfödelse till ständigt nya identiteter? Döden tycks vi i alla fall inte slippa ifrån – varken i kyrkorna, på museet eller i souvenirbutiken.

NOTER

- ¹ Se t.ex. Kirshenblatt-Gimblett, Barbara (1998). *Destination culture: tourism, museums, and heritage*, och Harrison, Rodney (2013). *Heritage: critical approaches*.
- ² O'Neill, Mark (2012). "Museums and Mortality", *Material Religion: The Journal of Objects, Art and Belief*, Volume 8, Number 1, March 2012. 69.
- ³ Ronström, Owe (2008). *Kulturarvspolitik: Visby: från sliten småstad till medeltidsikon*. 196 f.
- ⁴ Freeman, Charles (2011). *Holy bones, holy dust: how relics shaped the history of Medieval Europe*. 9.
- ⁵ Freeman (2011). 9 f.
- ⁶ Se avsnittet "Consecration of a fixed altar" i *Catholic encyclopedia*, <http://www.newadvent.org/cathen/04276a.htm> (6 mars 2013).
- ⁷ Bynum, Caroline Walker (2011). *Christian materiality: an essay on religion in late medieval Europe*. 19 ff.
- ⁸ Bynum. 70 ff.
- ⁹ Freeman (2011). 60.
- ¹⁰ Boström, Hans-Olof (2001). *Det underbara skäpet: Philipp Hainhofer och Gustav II Adolfs konstsök*.
- ¹¹ För relationen mellan ätten Brahe och Heliga Birgitta, se Losman, Arne (2003). *Heliga Birgitta på Skokloster*.
- ¹² Mårten Törnhielms resedagbok i Uppsala universitetsbibliotek, ms X361. 58 f.
- ¹³ Sökord "relics": <http://www.ebay.com/sch/Relics-/13770/i.html> (7 mars 2013).
- ¹⁴ <http://www.stgemmagalvani.com/p/st-gemma-store.html> (7 mars 2013).
- ¹⁵ Se t.ex. *Catholic Encyclopedia*, <http://www.newadvent.org/cathen/12734a.htm> (7 mars 2013).
- ¹⁶ För perspektiv på religiösa föremål på museum rekommenderas Paine, Crispin. (2013). *Religious objects in museums: private lives and public duties*.

REFERENSER

- Boström, Hans-Olof, 2001. *Det underbara skäpet: Philipp Hainhofer och Gustav II Adolfs konstsök*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Bynum, Caroline Walker, 2011. *Christian Materiality: An Essay on Religion in Late Medieval Europe*. New York: Zone Books.
- Freeman, Charles, 2011. *Holy Bones, Holy Dust: How Relics Shaped the History of Medieval Europe*. New Haven: Yale University Press.
- Harrison, Rodney, 2013. *Heritage: Critical Approaches*. Milton Park, Abingdon: Routledge.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara, 1998. *Destination Culture: Tourism, Museums, and Heritage*. Berkeley: University of California Press.
- Losman, Arne, 2003. *Heliga Birgitta på Skokloster*. Skoklosterstudier nr 36.
- O'Neill, Mark, 2012. "Museums and mortality", in *Material Religion: The Journal of Objects, Art and Belief*, Volume 8, Number 1, March 2012, pp. 52–75(24).
- Paine, Crispin., 2013. *Religious Objects in Museums: Private Lives and Public Duties*. English ed. London: Berg Publishers.
- Ronström, Owe, 2008. *Kulturarvspolitik: Visby: Från sliten småstad till medeltidsikon*. Stockholm: Carlssons.
- Otryckta och elektroniska källor*
- Catholic encyclopedia*, <http://www.newadvent.org/cathen/>.
- eBay <http://www.ebay.com>.
- Gemmastore, <http://www.stgemmagalvani.com/p/st-gemma-store.html> (7 mars 2013).
- Mårten Törnhielms dagbok, X361 i handskriftsamlingen på UUB.

SUMMARY

Death in the Souvenir Shop
Mortal Remains as Cult and Curiosities
(*Döden i souvenirbutiken*
Kvarlevor som kult och kuriosas)

Museums, heritage production and Christian relics all deal with and are built on death in various aspects. Transferring an everyday object into the museum sphere can be regarded as an intentional death, a rebirth to a new identity and a new context. Relics are the byproducts of death, given a new life as subject to religious veneration. When

inscribed in yet another context of heritage, musealisation and tourism, they can once again be regarded as dead and resurrected to a new life and identity. When saintly bones journey from human life through death, sacredness, political power and tourism, to something for sale in the souvenir shop, is it layer upon layer of death – or an endless chain of resurrections and new lives?

Keywords: cultural heritage, heritagisation, relics, catholic history, museology.

Helena Wangefelt Ström, PhD student in Museology, Department of Culture and Media Studies, Umeå University, Umeå, Sweden.